

С. О. Наумов

**“СЕЛЯНИ УСІЄЇ УКРАЇНИ, ЄДНАЙТЕСЯ!”:
ОРГАНІЗАТОРСЬКА РОБОТА УКРАЇНСЬКИХ
ПАРТІЙ НА СЕЛІ (1905 – 1907 рр.)**

Ювілей Першої російської революції закономірно викликає пошук вивчення суспільного й дослідницького інтересу до подій вікової давнини. Серед ключових проблем того періоду – свідомість і поведінка народних мас, формування і роль політичного проводу, масштаби і структура визвольного руху та ін. Так чи інакше всі вони пов'язані з темою цієї статті. В 1905-1907 рр. українські партії вперше розгорнули справді масову роботу на селі. Її метою було здобуття прихильності й підтримки з боку селянства, прищеплення йому політичної і національної свідомості та широке залучення до суспільної боротьби. При цьому кожна партія переслідувала і свої специфічні цілі, по-своєму бачила роль села у революційних подіях.

Література, що стосується окресленого питання, достатньо об'ємна і своєрідна. Якщо абстрагуватися від деталей, вона складається з двох великих блоків, які між собою майже не перетинаються. Перший утворюють численні видання радянських часів, де скрупульозно, на всіх рівнях – від окремих виступів до загальної статистики – охарактеризовано селянський рух в Україні в роки революції (монографії Є. Живолупа, В. Качинського, М. Лещенка, Ф. Лося, І. Реви та ін.). Про її тенденційність та інші вади не варто говорити; відзначимо лише, що на багатьох тисячах сторінок цього масиву маємо тільки поодинокі згадки про національні партії (головним чином про РУП-УСДРП), і то виключно в лайливому тоні. Другий блок – це література з історії українського руху (праці О. Гермайзе, В. Головченка, В. Дорошенка, А. Животка, А. Павка, В. Стрільця, П. Феденка та ін.). Побудована переважно за “партійним” принципом, вона відображає основні етапи розвитку тієї чи іншої партії, її ідеологію, місце у суспільному житті. Безпосередня робота серед населення, в тому числі й на селі, як правило, слугує тлом для пріоритетної проблематики, трапляючись у вигляді окремих епізодів, ілюстративного матеріалу чи, навпаки, загальних оцінок. Лише останнім часом стали з'являтися (здебільшого в матеріалах конференцій) невеликі розвідки, спеціальні для нашої теми [1].

У статті зроблено спробу дослідити зусилля українських партій, спрямовані на організацію селянства в боротьбі за його інтереси та суспільні перетворення. Як відомо, саме брак належної організованості традиційно залишався однією з головних причин поразок селянських виступів і від того, наскільки опозиційні партії змогли б об'єднати й повести за собою селян – основну масу населення, – великою мірою залежала доля вирішального протистояння із царизмом. Оскільки будь-які узагальнюючі відомості з цього питання відсутні, підґрунтям для авторських висновків стали факти, максимально широко (аж до окремих випадків, проявів тощо) зібрані у великому, неоднорідному і репрезентативному регіоні – Лівобережній Україні (Полтавська, Харківська і Чернігівська губернії).

Джерельну основу пошуку становлять архівні матеріали (переважно жандармські фонди), мемуари, періодика. Об'єктом вивчення є діяльність українських партій у роки Першої російської революції, предмет – їхня організаторська робота на селі.

Небачене за кількісними параметрами і гостротою піднесення визвольного руху, істотні зміни в політичній ситуації, очевидна розгубленість влади, реформи – ці та інші риси 1905 р. об'єктивно наближали українські партії до села, робили їхню діяльність тут водночас і необхідною, і можливою. Проте ні село, ні партії в цілому не були готові до такої взаємодії. Селянство з його вкрай низькою загальною й політичною культурою, фактично відсутньою національною свідомістю потребувало масштабної підготовчої, пропагандистської діяльності з боку політичних сил протягом тривалого часу, щоб бути здатним сприйняти не тотожні з його власними бажаннями партійні ідеї. Партії ж мали свої проблеми: нерозробленість ідеології та невміння адаптувати її до настроїв мас, нечітке бачення засобів просування до намічених цілей, слабка організаційна інфраструктура, гостра нестача кадрів, придатних для роботи з масами.

У 1905 р. певні стартові можливості для розгортання політичної роботи серед селян мала хіба що Революційна українська партія (РУП, із грудня 1905 р. УСДРП), що мала до певної міри відпрацьовану та відому ідеологію, нечисленні сільські осередки та зв'язки. Щоправда, оновлена партійна доктрина, затверджена програмою 1905 р., до певної міри якраз перешкоджала активізації роботи на селі, оскільки була орієнтована передусім на пролетаріат, переважно міський, та розпалювання класової боротьби. Однак ця спроба втілити її в життя викликала настільки значні труднощі, що місцеві організації просто віддавали перевагу традиційним зв'язкам із селом.

Саме РУП-УСДРП зробила найбільш вагомий внесок у сільську роботу українських партій серед селянства і досягла в ній найпомітніших успіхів. Вона виробила певну організаційну схему у цій діяльності. Стратегію визначав Центральний комітет, а координаторами на регіональному рівні були “вільні громади”, які після II з'їзду партії (грудень 1905 р.) отримали статус крайових (обласних) комітетів. З цієї метою на їхній базі були створені спеціальні сільські групи. Щоб надати організаційним зв'язкам із селом більшої стрункості, Полтавський комітет на початку 1907 р. розробив “Статут сільської організації” [2, 19а]. Проте його положення повністю не були реалізовані. Фактично місцева сільська група керувала тільки організаціями Полтавського повіту. Охопити всю губернію, як це передбачалося “Статутом”, їй виявилось не під силу. На місцях цю місію виконували повітові комітети. Створення розгалуженої мережі повітових організацій, у свою чергу, стало запорукою широкої роботи на селі. За нашими даними, у роки революції на Лівобережжі вони існували у 18 повітах із 41, що становить майже половину (44%) їх загальної кількості [3, 154]. Між губерніями вони розподілялися дуже нерівномірно: на Полтавщині – в 11 повітах із 15 (73%), на Чернігівщині – в 6 з 15 (40%), на Харківщині – в 1 з 11 (9%). Відповідно до цього визначалися й масштаби роботи.

Засоби впливу партії на селянство стали значно потужнішими. Пріоритет традиційно належав

літературі, зокрема найбільш мобільній її формі – листівкам. Про обсяги їх видання і поширення свідчать те, що всього за період революції, як підтверджують наші дані, було вивезено 134 найменування відозв РУП-УСДРП, які поширювалися на Лівобережжі, причому більшість із них – 110 – було випущено місцевими організаціями. Усього листівки РУП-УСДРП випускали в 14 населених пунктах краю. Вони є джерелом безпосередньої і достовірної інформації про соціальне спрямування агітації РУП-УСДРП, тобто про верстви населення, яким вона була адресована. Стосовно адресності було проаналізовано 108 відозв – 35 із них були зверненнями до всього населення, що є закономірним з огляду на потребу забезпечити масовість суспільного протесту у момент відкритого виступу проти влади. Відозви до селян становлять другу за чисельністю групу – 28 відозв, що засвідчує міцний зв'язок партійних організацій із селом, їхню постійну роботу у цьому напрямку. Значно розширилася територія, охоплена літературою РУП-УСДРП. Неповні дані, зібрані нами шляхом фіксації кожного окремого випадку поширення, свідчать, що видання РУП-УСДРП у роки революції поширювалися в усіх повітах Полтавщини і більшості повітів Харківщини (82%) та Чернігівщини (73%). Партійні видання були наявні принаймні в кожній п'ятій-шостій волості Лівобережжя, причому значно частіше на Чернігівщині й Полтавщині. Це вкотре підтверджує різну інтенсивність роботи сільських партійних осередків у губерніях.

Поряд із традиційним способом агітації – шляхом поширення літератури – рупівські організації здійснювали її на багатолюдних зібраннях: мітингах, зборах тощо, встановлюючи таким чином оперативний, безпосередній і взаємний зв'язок із масами. Такі зібрання стали можливими завдяки підвищенню суспільної активності, послабленню поліцейського контролю в умовах революції. Після Маніфесту 17 жовтня 1905 р. вони набули легального статусу. Найбільш масовою і популярною формою зібрань залишалися мітинги (віча). Вони проводились як у містах, так і в селах, причому на них часто збиралася мешканці кількох населених пунктів. Запорукою їхньої чисельності була попередня організаційна робота і наявність розгалуженої партійної периферії. Тому до цієї форми регулярно вдавалися, як правило, великі організації. Лубенський комітет навіть практикував проведення окружних (з кількох волостей) і повітових селянських мітингів. Партійних симпатиків (“масу”) збирали на “масовки”, де популярно роз'яснювались ідеологія і тактика партії, поточні питання тощо.

Оскільки організаторська робота РУП-УСДРП була спрямована передусім на створення партійних осередків, головним критерієм її успішності та результативності можна вважати кількісні параметри партійної мережі на селі. За нашими даними, на Лівобережжі існувало щонайменше 17 організацій і груп партії в 45 селах 16 повітів. На Полтавщині їх було 9 (у 8 повітах), на Чернігівщині – 7 (у тому числі 3 – в Ніжинському повіті), на Харківщині – 1 [3, 156]. У більшості випадків точно визначити статус того чи іншого осередку неможливо, але серед них було не менше 10 організацій, які мали власні керівні органи, групи і, як правило, охоплювали низку сіл. Найбільші і найвпливовіші були у Вовчку Лубенського, Жуках

Полтавського, Ічні Борзнянського, Веркіївці Ніжинського, Березі Глухівського, Макошині Сосницького, Веселому Харківського повітів. Кількість селян-партійців можна визначити лише орієнтовно, тому що відповідний цифровий матеріал дуже бідний. У датованих вереснем 1905 р. “Коротких відомостях про діяльність РУП за останній час” [4, 72] чисельність сільських осередків у Лубенському та Ніжинському повітах визначалась по 150-200 чол. Ймовірно, не менше було і в Полтавському повіті, де вже в травні 1905 р. діяли 3 сільські організації. Дрібні гуртки та окремі партійці по селах не піддаються обліку. Сумарну чисельність членів РУП у селах Лівобережжя можна приблизно визначити як 700-1000 осіб.

Створення розгалуженої мережі, що об'єднувала сотні партійців, дало можливість не лише губернським, а й повітовим комітетам більшою мірою зосередитися на пріоритетній для них міській роботі. Поширення літератури, усна агітація й пропаганда, підготовка мітингів і зборів – велику частку цієї роботи виконували відтепер самі селяни. За наявності сільських організацій міські “інтелігенти” лише скеровували цю “напівосвідомлену стихію” в річище партійної ідеології і тактики, забезпечували літературою й епізодично – пропагандистами, координували взаємодію.

Зросла роль селянських представників у партії. Під час відомої кризи в Лубенському комітеті (лютий 1906 р.) від їхньої позиції залежала доля всієї організації в повіті. На Чернігівщині у більшості випадків (Борзнянський, Глухівський, Козелецький, Сосницький, Чернігівський повіти) саме сільські осередки, а не повітові міста були опорними пунктами партійної роботи. Із селян сформувалися кадри партійних організаторів, агітаторів, активістів. Серед них були такі відомі діячі, як Ф. Дем'яненко (жив у Харкові, але постійно вів партійну роботу у своєму рідному Веселому і навколишніх селах; на ньому, за свідченням А. Жука, трималась уся сільська робота Харківської організації [5, 4, 10]), Г. Етнерович [6, 23-24] та інші. Немало селян стали справді свідомими українськими соціал-демократами, працювали в гуртках не один рік, ішли до в'язниць і на заслання, але не зраджували своїх переконань. Показовий приклад – листування членів Вовчківської організації з А. Жуком, уже емігрантом, що велось у добу реакції. Так, селянин М. Пашенко звертався в 1914 р. з якутського заслання, цікавився справою українського університету і виборчою реформою в Галичині, просив прислати “газет українських як не партійних, то хоть поступових” [7, 87, 110].

Однак зростання самостійності сільських партійців приховувало в собі й певну небезпеку, пов'язану з невисоким рівнем їхньої загальної і політичної культури, слабкістю політико-виховної та національно-культурної роботи. У моменти, коли партійне керівництво було найбільш ослабленим (найчастіше після провалів міських комітетів), селяни потрапляли під вплив інших партій, як правило, російських есерів чи “Спілки”. Існувала й загроза ідейного переродження, коли селяни ставали на шлях екстремізму: вдавалися до експропріації чи звичайного грабунку заможних односельчан, тероризували їх погрозами, займалися здирництвом, підпалами тощо. Свідчення про це містяться у

поліцейських документах, наприклад, стосовно Баришівської організації Переяславського повіту – порівняно молододі і віддаленої від партійних центрів. Про Товкачівську групу Прилуцького повіту повідомлялося, що вона “поставила своєю метою шляхом насильств, підкидних листів і погроз домагатись у населення грошей для революційної мети...” [8, 68]. Втім, враховуючи прагнення поліції всіляко очорнити учасників революційного руху, з подібною інформацією слід бути особливо обережним. Але й члени партії визнавали, що в організаціях з’явилися “елементи, що почали практикувати анархістські засоби боротьби” [9, 292].

Далекоглядні діячі партії, схоже, усвідомлювали серйозність становища. Про це свідчить ухвала Полтавського комітету від 13 липня 1906 р. про те, що в основі діяльності сільської організації має бути “принцип глибини, а не ширини роботи”. Однак у цілому розуміння і сил для того, щоб надійно втримати сільську партійну периферію під контролем, не вистачило.

Партія допустила серйозний прорахунок при визначенні власної лінії щодо селянських спілок. Їх створення було започатковане влітку 1905 р. членами Донського комітету РУП братами Мазуренками [10, 27-28]. Дуже швидко вони стали найбільш масовою й авторитетною селянською організацією Росії. Було створено їхнє об’єднання – Всеросійський селянський союз, філії якого існували й в Україні. Паралельно почали виникати й селянські спілки – аналогічні об’єднання, які мали, проте, національне забарвлення, пов’язували вирішення селянських проблем з автономією України, мовним питанням тощо. Спочатку місцеві партійці за власною ініціативою брали участь у роботі спілок. Помітну роль у їх організації на Полтавщині відіграв Д. Малярів. Членом виконавчого комітету Кобеляцької повітової селянської спілки в листопаді 1905 р. був обраний Г. Струць – партійність обох засвідчує Ю. Коллард [11, 84]. Поліція відзначала роботу в цьому напрямі Пирятинської організації УСДРП (але називала її і “Спілкою”), Полтавського і Харківського комітетів. У Глухівському повіті у грудні 1905 р. поширювалася листівка місцевої організації РУП “Про селянський з’їзд у Москві”, де критично було оцінено його рішення за ігнорування потреб народів Росії і містився заклик надсилати делегатів на з’їзд Української селянської спілки, який планувався на 18 грудня в Києві [12, 1005].

Проте така позиція не узгоджувалася з класовою доктриною, у дусі якої були витримані рішення II з’їзду УСДРП. У спеціальній резолюції про ставлення до селянських спілок з’їзд вітав їх як орган боротьби проти чинного ладу, але орієнтував на проведення партійної лінії в спілках, їхньої класової диференціації. У “Плані робіт та інструкції ЦК місцевим організаціям” (лютий 1906 р.) серед рекомендованих організаційних форм роботи на селі спілки не згадувалися. Тому загалом можна погодитися з М. Свідзінським (який чи не єдиний спеціально досліджував їхню історію) у тому, що, за винятком діяльності Мазуренків (від себе додамо – та ще ряду окремих діячів) і прокламацій, “важко встановити ширші організаційні зв’язки між селянськими спілками та УСДРП” [13, 158]. До того ж і в партійних листівках спілки практично не згадувалися. Не приділивши селянським спілкам

належної уваги, партія багато втратила стосовно поширення свого впливу на селянство, його свідомості і організованості.

У цілому роль УСДРП у пробудженні, революціонізації та організації села незаперечна. Водночас не зайвим буде нагадати загалом справедливе зауваження Ю. Колларда щодо відповідальності УСДРП за відсутність національно-освітньої роботи і хибне орієнтування українських селян виключно на класові цілі боротьби: “Наш селянин не був вихований у дусі національним. Під цим оглядом він зостався таким же темним, як і давніше, тільки збаламучений соціалістичними гаслами” [11, 196].

На роки революції припадає початок організаційного оформлення неонародницької, соціал-революційної течії в українському русі, яку прийнято вважати найбільш близькою до селянства. Значною мірою через запізнілий вихід українських есерів на політичну арену ця спроба загалом виявилася невдалою. З’їзд УПСР 1907 р., який мав стати установчим, виконав цю місію лише частково, оскільки відбувся тоді, коли влада вже широким фронтом вела наступ на революційні організації. Створення УПСР, як й інших партій, спершу відбувалося, головним чином, в інтелігентському середовищі. Тому практично всі місцеві організації, що згадуються в літературі, є міські за місцезнаходженням та інтелігентські за складом. Установити зв’язок із селянством вони у більшості випадків не змогли. Вплив партії на село здійснювався в основному через літературу, якої видавалося мало. До того ж найчастіше це були брошури, що практично не потрапляли на село.

Про безпосередню організаторську роботу партії на селі відомо небагато. На Лівобережжі найбільш помітною вона була в Золотоніському повіті Полтавщини. У Прохорівці ще з 1903 р. діяв гурток РУП, створений О. Мицюком, – одним із засновників і лідерів УПСР. Невдовзі зв’язок із РУП став формальним, оскільки гуртківці, невдоволені еволюцією партії у бік соціал-демократизму, стали схилитися до есерівської тактики та ідеології. В часи революції у повіті була створена справжня розгалужена організація українських есерів на чолі з О. Мицюком. Її центр містився в Прохорівці, а відділення (групи) існували в Золотоноші та Вереміївці. Через брак літератури, УПСР поширювала в селах видання інших партій, насамперед РУП. Було зроблено спробу налагодити випуск листівок власними силами. Кілька найменувань їх із підписом “Наддніпрянський гурт селян-хліборобів” було розтиражовано на гектографі. Члени організації були причетні до виступу 29-30 червня 1905 р., котрий дістав назву “Вереміївська буча”. О. Мицюк пізніше описав його у брошурі, опублікованій у партійному видавництві [14, 13]. У зв’язку з поширенням літератури та виступом було розпочато слідство, в ході якого виявилось, що серед селян є “соціалісти” (характерно, що з РУП вони себе не пов’язували) – В. Опришко, М. Сиволап, С. Іваницький, С. Бабич, К. Гайда та інші. Організатором, на думку жандармів, був О. Мицюк. На лаву підсудних потрапили 73 учасники виступу, 24 з яких були засуджені до різних термінів ув’язнення [14, 17, 29].

Перші репресії загальмували розвиток революційного руху в повіті, проте владі не вдалося не тільки покінути з селянською організацією, а і встановити її існування. Навпаки, репресії певним чином загартували місцевих українських есерів, їхня діяльність стала більш організованою, а висловлювані ними ідеї – більш зрілими й виваженими. Останнє підтверджує, зокрема, “приговор” селян Прохорівки у зв’язку з Маніфестом 17 жовтня 1905 р. Він відображає вплив есерівського осередку, його радикально-національних ідей: підкреслюється, що в Україні першочергово мають бути забезпечені права українців, йдеться про небажаність змішування етносів (“щоб свої з своїми осідали на землях, а не мішма з тубольцями”), своєрідно формулюється ідея автономії України (“щоб наш рідний край хазяйнував та правився сам собою, а щоб жоден чужий наїд у наші справи не втручався”). Водночас зміст документа свідчить про прагнення не допустити повторення помилок, коригування поглядів щодо міжнаціональних відносин і, зокрема, єврейського питання: “Не руш ніхто євреїв, бо вони ж такі люде як і ми і дуже приборкані несправедливим правительством” [15].

Бунтарство відійшло на другий план, першочерговим завданням стало створення селянських спілок і планомірна цілеспрямована боротьба під їхнім керівництвом, переважно легальними засобами (митинги, приговори, вибори тощо). Саме організація селянських спілок була пізніше інкримінована О. Мищоку; про цей бік його діяльності з посиланням на недруковані спогади повідомляв А. Животко [16, 7]. Продовжувала енергійну агітацію серед селян вереміївська група (І. Порубльовий, О. і Г. Перерви, А. Мовчан та ін.), у складі якої особливо виділявся О. Шарий. Було налагоджено зв’язок із київськими есерами, через О. Шарого велося конспіративне листування з лідером УПСР М. Залізником [17, 109].

За даними “Енциклопедії українознавства”, у роки революції гурток українських есерів існував у Борисполі Переяславського повіту. Можливо, йдеться про “гурток сільських парубків” (А. Калита, Б. Гудима та ін.), який діяв тут ще з 1902 р. і належав до РУП. Він міг переорієнтуватися на українських есерів восени 1905 р. після провалу Київського комітету РУП і, зокрема, арешту Гулака-Артемовського, котрий, судячи з жандармських матеріалів, був тоді куратором бориспільської групи від комітету [18, 258].

На Харківщині українські есери в період революції діяли, принаймні, у губернському місті та Чугуєві. Проте жодних спроб вийти за межі міста, розгорнути діяльність серед селянства вони не робили.

У Чернігівській губернії українські есери з’явилися найпізніше і були найнепомітнішими на Лівобережжі. Власне, важко назвати з цілковитою впевненістю хоча б одну місцеву партійну групу. Є дані, що в 1905 р. у губернії виникла селянська організація (чи організації) УПСР [19, 639], проте перевірити це немає можливості. Жандармські документи чи спогади нічого подібного не фіксують. Швидше за все, це були селянські організації (групи), які з тих чи інших причин відійшли від РУП. Однак не можна виключати, що вони виникли вже під час революції і йшли власним шляхом, близьким до українсько-есерівського варіанту. Очевидно, що до такої організації належав, посідаючи

в ній провідне становище, депутат II Державної Думи, колишній земський учитель В. Хвіст, який вважав себе українським есером. Враховуючи, що він до обрання був волосним старшиною в Дрімайлівській волості Ніжинського повіту, можна припустити, що організація існувала саме тут. Вплив цього діяча на місцеву громаду незаперечний: у травні 1906 р. сільський сход під його керівництвом ухвалив наказ для депутатів Державної Думи, зібрав гроші на поїздку В. Хвоста до Петербурга [20, 159].

Можливо, “на переході” до УПСР перебувала принаймні частина Веркіївської організації РУП Ніжинського повіту, де визначну роль відігравав Ю. Гаврилей – місцевий селянин, котрий самотужки здобув учительську освіту. Він вів революційну агітацію, закликаючи, зокрема, бити поміщиків і ділити землю, з селянської молоді сформував групи для поширення літератури (і, мабуть, більш радикальних дій); крім того, організував курси джільництва, бесіди по кооперації. Наприкінці вересня 1905 р. його заарештували, але відразу після проголошення “свобод” було звільнено на вимогу селян, які напали на охорону [20, 164-170]. Через кілька днів Ю. Гаврилей і 11 його товаришів – староста С. Суярко, П. і Н. Зоценки та інші – стали жертвами чорносотенного погрому (в радянській літературі цей виступ трактували як антикуркульський) [21, 186]. На можливий зв’язок групи з українськими есерами вказує не тільки її практична діяльність і зміст агітації, більше притаманні саме есерам, а не РУП-УСДРП, а й та обставина, що Ю. Гаврилей у міжреволюційний період оформив своє членство в УПСР [22, 91]. Швидше за все, саме цій групі належить листівка “Брати селяни! Важкі часи...”, що поширювалась у Веркіївці у липні 1905 р. Її видавці, на відміну від РУП, котра зазвичай вказувала своє авторство, обмежились підписом “Ваші брати Борці за свободу”. Нехарактерні для РУП і накреслені в листівці орієнтири – земля, рівність, свобода.

За деякими даними, організація УПСР виникла у 1907 р. у Глухові [19, 640]. Можливо, її попередницею була невідома “Група селян-революціонерів”, яка поширювала в повіті у 1905 р. листівку “До сільського трудячого люду” російською мовою, але з українським епіграфом: “Знай, тільки щастя у того буває, хто його з бою собі здобуває!”.

Низка есерівських груп була зафіксована жандармами в 1905-1906 рр. у селах Борзнянського повіту – Шаповалівці (М. Ященко, О. Савченко-Більський, Я. Бондаренко та ін.), Великій Загорівці (В. Гаркавий, О. Іванченко, Д. Оліфер та ін.), Івангороді (С. Горбик, П. Лях, Є. Турчин та ін.) [23, 9-10]. Вказівки щодо їхньої приналежності до УПСР у документі немає, проте вона цілком можлива. Навесні і влітку 1905 р. у повіті поширювались листівки “До селян! Більш як 40 років тому” і “До селян! Брати селяни” українською мовою, присвячені аграрному питанню. Тільки відсутність національних вимог не дає можливості пов’язати їх з українськими есерами. Проте цей елемент був рідкістю і в листівках, наприклад РУП-УСДРП. Остання, до речі, активно працювала тут, а її вплив стимулював формування в селян елементів національної свідомості, що у поєднанні з есерівською тактикою викликало до життя групи, які були, принаймні, близькі до українських есерів.

Загалом, ураховуючи ту обставину, що УПСР як політична організація, окреме і цілісне явище в українському національному русі в 1905-1907 рр. ще не була створена, а перебувала на стадії формування, вважаємо за доцільне стосовно того періоду говорити не про партію, а про “українсько-есерівську течію”. До неї входили нечисленні представники національно свідомої інтелігенції, які під впливом селянської боротьби саме з нею пов’язували визвольні перспективи; селянські групи РУП, що з різних причин відійшли від цієї партії; стихійні селянські гуртки без чіткої політичної орієнтації; окремі члени й організації російських есерів, діяльність яких мала національне забарвлення. Ідейно не виразна, організаційно не сформована, “українсько-есерівська течія” була тоді лише зародком майбутньої партії, що так і не встигла трансформуватись у справжній, життєздатний політичний організм. Відповідно й організаторська робота УПСР на селі була слабкою і малопомітною.

До безпосередньої роботи в селянському середовищі в роки революції прилучилися й українські ліберали – Українська демократична партія (УДП) та її наступниця – Українська демократично-радикальна партія (громад Української радикальної партії на Лівобережжі не було виявлено). Більше того, 1905-1907 рр. – це взагалі єдиний період, коли вони цілеспрямовано працювали серед селян. Проте існувала велика невідповідність між широкими завданнями і скромними можливостями УДРП, між партійною ідеологією і настроями селян, для подолання якої була необхідна тривала кропітка робота. Її провадження, у свою чергу, гальмувалось інерцією “громадства” та її наслідками – слабкою організаційною інфраструктурою і звичкою до “внутрішньої”, гурткової діяльності у власному вузькому колі.

Процес трансформації громад Загальної української організації в партійні громади УДП та перетворення останніх у “нормальні” партійні організації протікав надто мляво і, зрештою, не був завершений. Щодо Лівобережжя, можна вважати доведеним тільки існування громад УДП у губернських містах, Лубенському та Миргородському повітах, а згодом – губернських комітетів УДРП. В інших випадках партійці працювали поодинокі або невеликими групами, “тяжючі” до відповідних губернських комітетів. Однак й у такому “атомізованому” вигляді партія на Лівобережжі була більш-менш широко представлена тільки в Полтавській губернії (принаймні в 10 повітах із 15); на Чернігівщині її діяльність обмежувалася кількома населеними пунктами в 3-4 повітах із 15, а на Харківщині – губернським містом. Загальну чисельність членів УДРП у регіоні орієнтовно можна оцінити в кількості (100-200) осіб. Зрозуміло, що можливості такої нечисленної партійної “армії” були вкрай обмежені. Цю обставину певною мірою компенсувала наявність такого потужного союзника, як кадетська партія, значної кількості “неорганізованих” прихильників, особливо серед нижчого прошарку інтелігенції та службовців, можливість широко використовувати ресурси легальної преси, українських культурно-просвітніх установ та органів самоврядування, на які ліберали мали вплив.

Оскільки партія не могла сподіватися, що їй вдасться швидко створити на селі розгалужену мережу своїх осередків, акцент в організаторській діяльності робився на залучення селян до їхніх корпоративних об’єднань – селянських спілок – і надання останнім у міру можливості національного характеру. Ця робота велась у сільській місцевості завдяки зусиллям поодиноких прихильників партії, а також із використанням засобів преси. Тому на Лівобережжі вона була більш-менш систематичною й ефективною тільки на Полтавщині, де можна було реально задіяти обидва названі чинники.

Партійні тижневики – лубенський “Хлібороб” (його наклад становив 5000 примірників) і полтавський “Рідний край” – розповсюджувалися не тільки в різних губерніях України, а й поза її межами. Читачами й передплатниками були переважно інтелігенти, але дуже часто й селяни. У деяких селах (наприклад у Колодистому на Київщині) “Хлібороб” передплатували всі письменні, для всіх бажаних регулярно проводились колективні читання й обговорення газети. Про популярність української преси серед селянства красномовно свідчать численні випадки вилучення її поліцією. На думку О. Лисенка, в період революції вона взагалі посіла домінуюче становище в сільській місцевості, створила серйозну конкуренцію російськомовній пресі у великих містах [24, 217].

“Хлібороб” і “Рідний край” опублікували десятки матеріалів, пов’язаних зі спілками – інформацію про їх функціонування, селянські “приговори”, заклики до об’єднання, повідомлення про підготовку Всеукраїнського з’їзду селянських спілок та інше. У ч. 3 “Хлібороба” було надруковано “Заклик до селян”, у якому обґрунтовувалася необхідність згуртування селянства й утворення селянських спілок. Позитивно оцінюючи створення Всеросійського селянського союзу, автори “Заклику” звертали особливу увагу на специфіку становища українського селянства, потребу національної визвольної програми. Для обговорення цих питань селянам пропонувалося надсилати своїх представників на Всеукраїнський селянський з’їзд у Києві 18 грудня. У наступному числі з’явилася відозва Київського комітету з організації з’їзду “До української інтелігенції”, яку закликали допомогти селянам у будівництві спілок – від сільських до Всеукраїнської. Останні два числа газети вийшли під девізом “Селяне усієї України, єдняйтеся!”.

Газети захоплено розповідали про випадки, коли селянські спілки ставали осередком усього життя на селі. Так, близько 500 селян Кибинецької волості Миргородського повіту, зібравшись на сход 20 листопада, прийняли постанову, до якої поряд із загальнополітичними й національними вимогами включили зобов’язання “не пити горілки і схилити до цього других”. У с. Хомутець цього ж повіту з утворенням спілки (близько 500 чол.) селяни стали регулярно збиратись у вихідні для читання часописів, обговорення власних потреб, політичних і національних проблем. На волосному сході було вирішено обрати делегатів на Всеукраїнський селянський з’їзд, домогались автономії України у складі Росії. В Хомутці відбувся і повітовий з’їзд спілок, на якому було ухвалено не допускати розрухів, добиватись “волі всьому народові та землі селянам” тільки мирними засобами. Після цього, за словами

автора допису, “на селі стало тихо”, спілка не допускає колотнечі, стало менше п’яниць – всі слухають, “що балакають у спілці”, та читають книжки й часописи [15а]. Зрозуміло, що аналогічні замальовки були покликани стати взірцем для наслідування.

Серед лівобережних організацій УДП-УДРП тільки Полтавська спеціально займалася справами спілок. Окрім видання спеціальної літератури, вона розробила статут селянської спілки і опублікувала його в газеті “Полтавщина”. Він поширювався по всій Україні і став основоположним організаційним документом спілчанського руху.

З-поміж організаторів селянських спілок слід відзначити селянина П. Оправхату. Він прилучився до цієї роботи під впливом одного з лідерів УДРП Є. Чикаленка, котрий у власному маєтку в Кононівці Пирятинського повіту намовляв селян об’єднуватись у спілку [25, 42]. Разом з іншими селянами, загітованими Є. Чикаленком, П. Оправхата розгорнув широку роботу в селах Ковалівської волості. 20 листопада відбувся волосний сход, учасники якого представляли 3716 мешканців 11 сіл і хуторів. Його “приговор”, підписаний 304 особами, містив, крім загальнодемократичних вимог, пункти про освіту українською мовою, вибори духовенства (“як було на Україні”) й автономію: “б) і саме головне. Позаяк наша Україна має свої особливі потреби і право на автономію, то для України повинна бути широка автономія на основах федерації. Щоб закони, потрібні і придатні задля нашої України, обговорювались і постановлялись в загальному українському сеймі, який вироблятиме закони, не порушаючи головних законів Державних” [26]. Сход ухвалив утворити волосну громаду і структуру волосного комітету селянської спілки. До комітету, головою якого був обраний П. Оправхата, стали приєднуватись не лише окремі села, а й цілі волості (вже на початку грудня їх було 4), тобто він фактично виконував функції повітового. У ч. 5 “Хлібороба” був опублікований лист П. Оправхати з приводу організації спілок та проведення Всеукраїнського з’їзду.

Для того часу селянські спілки були, можливо, оптимальною формою організації селянства, найпривабливішою для нього і найпридатнішою для його згуртування і освітньої діяльності – їх роль у цьому важко переоцінити. Однак далекосяжні плани щодо створення загальноукраїнської мережі спілок та їхнє об’єднання виявилися нездійсненими. Зусиль лише однієї УДРП для цього було замало, а інші українські партії з різних причин достатньої допомоги не надали. У цілому український спілчанський рух розвивався переважно стихійно і на найнижчому – сільському, волосному, частково повітовому – рівні. Ця обставина ще збільшувала цінність літератури УДРП про спілки, оскільки найчастіше вона була для селян єдиним дороговказом.

Революційне піднесення стимулювало навіть традиційно малопомітну й глибоко законспіровану Українську народну партію (УНП) вийти на поверхню, вдатися до пошуків реальної опори в українському суспільстві. Такою спробою можна вважати намагання створити Українську селянську партію. Водночас це і єдиний відомий проект щодо організаторської роботи УНП на селі. Ця справа, як і все, що стосується УНП, традиційно асоціюється з М. Міхновським. На нашу ж думку, її головними рушіями

були брати Шемети, передусім Володимир, тісно пов’язані з селянством: у 1905 р. вони активно працювали серед лубенських селян; селянським справам чи не найбільше присвячено редакційних ними “Хлібороб”; пізніше, у 1917 р., вони стали фундаторами першої суто селянської української партії – хліборобів-демократів (УПХД). Саме вони у “Хліборобі” вперше публічно висунули ідею створення партії українських селян. У ч. 4 було опубліковано статтю “Якої партії нам треба?”. Вона закликала селянство до формування, поряд із селянською спілкою, своєї політичної партії і популярно роз’яснювала, що це таке і для чого вона потрібна. Нагальність її створення пов’язували з виборами до Державної Думи, необхідністю обрати своїх кандидатів та виробити спільні побажання. Відзначаючи існування трьох українських партій – УНП, УДРП і РУП – автор, швидше за все, В. Шемет, наголошував: “Свою часопись “Хлібороб” ми присвячуємо виключно справі організації українського селянства в одну партію, що має боротися за кращу долю хлібороба в згоді і поруч з міськими робітниками (пролетаріатом)”.

Припинення виходу “Хлібороба” (на ч. 5) на деякий час перервало агітацію за створення селянської партії у пресі. Вона була продовжена з появою наступного видання УНП – газети “Запороже” (Катеринослав). Тут від імені нібито вже існуючої селянської партії було опубліковано її програмну декларацію “Наші завдання”, вироблену на партійному з’їзді. Проте цілковита відсутність в інших джерелах свідчень про установчий з’їзд УСРП і взагалі про її існування дає підстави стверджувати, що це була фікція. Звичайно, повністю заперечувати ймовірність якогось зібрання (не виключено, що навіть за участі селян), де б обговорювали ці питання, неможливо. Однак, по-перше, не існує й достатніх доказів його проведення, а по-друге, якщо воно й відбулося, то ні за статусом, представництвом, ні за наслідками не може вважатись установчим з’їздом партії.

Декларація, представлена публікаторами як програма-мінімум, ґрунтувалася на найпопулярніших у той час вимогах: автономія України, політичні свободи й демократичні вибори, освіта рідною мовою, робітниче законодавство, націоналізація землі та інше; є й натяки на прихильність до соціалізму. Автори документа старанно дистанціюються від ідеології УНП. Спорідненість із нею проступає тільки при уважному прочитанні, що виявляється в постійному наголошуванні на національному аспекті (національна свідомість, національна воля, політично-національна боротьба тощо), а також у вживанні притаманної лише УНП лексики (боротьба націй, “від Кавказу по Сян”, “чужоїди”) [27, 75-77].

Попри невизначні натяки на “соціалістичність”, декларація, на наш погляд, була зорієнтована насамперед на заможне селянство. Центральною фігурою в аграрній частині програми є селянин-власник. Його названо дрібним, проте який зміст вкладався у цей вираз, незрозуміло, оскільки максимальна норма наділу і принципи її визначення в документі не відображено. Нічого не сказано про розподіл націоналізованої землі, а без- і малоземельні селяни взагалі не згадуються. Таким чином, першу спробу організувати партію заможного українського

селянства, подібну до пізнішої УПХД, Шемети зробили ще в 1905-1906 рр. І якщо для УНП це було лише намагання знайти опору в суспільстві, то вони, очевидно, були переконані в самодостатності та широких можливостях нової політичної структури.

Таким чином, революція 1905-1907 рр. спонукала всі українські партії звернути пильну увагу на село, розгорнути там практичну роботу. Масштаби, цілі та результати цієї діяльності були різними. Помітних успіхів у створенні партійних осередків на селі досягли ліві (РУП-УСДРП, частково УПСР), які намагалися привнести насамперед класову ідеологію, забезпечити максимально активну участь селянства в революції. Центристи (УДП-УДРП), прищеплюючи ліберальні цінності та національну свідомість, хоч і не мали на селі своїх організацій, зуміли здобути тут досить значну кількість прихильників. Праві (УНП) пропагували національно-державницькі завдання, вдавалися до екстремістських закликів і, власне, намірами та закликами й обмежилися. Водночас усі вони об'єктивно працювали на велику спільну справу культурного, політичного та національного просвітництва селянства і зробили значний внесок. Мабуть, сотні тисяч селян уперше зустрілися з друкованим українським словом, почули партійних агітаторів, отримали настанову на шляху до "землі і волі". Селянство, створивши власні організації, делегувавши своїх представників у партії, Державну Думу, інші політичні інституції, пересвідчилося у необхідності й можливості своєї активної участі у суспільному житті, свідомої та організованої боротьби за своє майбутнє. Але закріпити ці перші здобутки у свідомості селян, поширити її на загал із відомих причин тоді не вдалося.

17. ЦДДА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 423.
18. Історія українських політичних партій. Кінець XIX ст. – 1917 р.: Хрестоматія-посібник. – К., 2003. – Ч. 1.
19. Политические партии России: Конец XIX – первая треть XX в.: Энциклопедия. – М., 1996.
20. Дроздов И. Г. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой революции 1905-1906 гг. – М.; Л., 1925.
21. Леценко М. Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. – К., 1977.
22. Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни. – Прага, 1936.
23. ЦДДА України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 1546.
24. Лисенко О. В. Роль преси у формуванні української національної ідеї // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2000. – Вип. 1.
25. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). – Львів, 1926. – Ч. 3.
26. Хлібороб. – 1905. – 28 листопада.
27. Самостійна Україна: Зб. програм укр. політичних партій поч. XX ст. – Тернопіль, 1991.

В. М. Шевченко

ПОПЕРЕДНІ ПІДСУМКИ ВИВЧЕННЯ МОБІЛІЗАЦІЇ ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ ЗА 1906 – 1914 рр.

Проблема землі, власності на неї завжди була та залишається однією з найважливіших в аграрній політиці будь-якої держави. Невипадково відразу після перемоги більшовиків у жовтні 1917 року і проголошення радянської влади одним із перших заходів нового уряду стало вирішення саме земельного питання. Прийнятий 26 жовтня (8 листопада) 1917 р. Другим Всеросійським з'їздом Рад "Декрет про землю" передбачав негайне скасування поміщицької власності на землю і передачу всіх поміщицьких, удільних та монастирських земель у розпорядження волосних земельних комітетів та повітових рад селянських депутатів "впредь до Учредительного собрания" [1, 12]. Так було покладено початок історичній акції радянської влади щодо одержавлення землі та передачі її в користування селянству. І вже на початку 1920 р. один із тогочасних радянських лідерів Л. Троцький констатував, що "помещичьи и казённые земли переданы крестьянству" [2, 197]. Проте й сьогодні дослідники проблеми не можуть дати вичерпної відповіді на запитання: скільки ж землі було передано селянству радянською владою? Свого часу цю проблему досить чітко окреслив академік І. Мінц, зазначивши, що до сьогодні в історичній науці "не имеется сколько-нибудь точных сведений о том, сколько дополнительно перешло к крестьянам земли после установления советской власти" [3, 3]. Озвучена ж свого часу "всесоюзным старостой" М. Калініним цифра "150 млн. десятин" [4, 235], які ніби-то були передані селянам радянською владою, що на довгі роки вкоренилася у радянській історіографії [5, 55; 6, 476; 7, 14], насправді не відповідає дійсності. Згаданий вище І. Мінц із цього приводу зазначав, що "пока что в книгах и учебниках по истории СССР неизменно повторяются названные И.В. Сталиным огульные цифры, будто у помещиков было отобрано 170 млн.

1. Герасименко О. В. Революційна українська партія в боротьбі за селянство // Український селянин: Зб. наук. праць. – 2004. – Вип. 8.
2. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДДА України). – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 22.
3. Наумов С.О. Стан місцевих організацій РУП-УСДРП у 1905-1907 рр. (на матеріалах Лівобережної України) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2003. – Вип. 6.
4. Головченко В. Від "Самостійної України" до Союзу визволення України: Нариси з історії укр. соціал-демократії поч. XX ст. – Х., 1996.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 34.
6. Григорій Семёнович Этнерович // Пути революции. – 1925. – № 2.
7. ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 21.
8. ЦДДА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 749.
9. Короткий нарис партійної історії // Наш голос. – 1911. – Ч. 6-8.
10. Мазуренко В. Наше село в 1905 году // Пути революции. – 1925. – № 2.
11. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. 1897-1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна Українська партія. – Торонто, 1972.
12. ЦДДА України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 559.
13. Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року // Літопис революції. – 1929. – № 1.
14. Мицюк О. Верейовська буча. – Львів, 1913.
15. Хлібороб. – 1905. – 7 студня (грудня).
16. Животко А. 50 років (До історії Української партії соціалістів-революціонерів). – Прага, 1936.